

Det danske mindretal i Sydslesvig

Af Henning Poulsen

Nedenfor bringes professor dr. phil. Henning Poulsens oppositionsindlæg som 2. officielle opponenter ved forsvaret den 10. nov. 1989 af direktør Johan Peter Noacks disputats »Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945 I-II«.

Den afhandling, vi har liggende foran os, rummer to forskellige aspekter. Dels er den et stykke politisk historie, hvis handling udspilles i et overordentlig indviklet net af aktører på mange forskellige planer. Dels beskriver den et massefænomen, et nationalt mindretal. Selvom jeg også vil kommentere enkelte ting i den politiske udredning, er det dog især præses' analyse af mindretallets sammensætning og udvikling, jeg skal beskæftige mig med.

De dansksindede sydslesvigere udgjorde et mindretal, og det blev endda mindre, som tiden gik. Jeg ved ikke, om det er tilsigtet. Men det illustreres jo meget smukt af de to binds forsidebilleder. Uden på første bind ser vi Skt. Knudsgildet i festlig parade med hornmusik og trækvogn, just som de passerer Flensborg Avis. Mindst 50 personer kan man tælle på dette billede. Men uden på andet bind står Ernst Christiansen og taler mod vinden. Der var nok flere. Men man kan kun se 11 tilhørere. Ældre mennesker foran talerstolen, til venstre spejdnernes fanevagt, det unge håb. I alt dog kun et dusin.

Det er bogens numeriske hovedtema. En famlende begyndelse, et stort opsving, som kulminerede i 1924. Derpå tilbagegang, en kort opbremsning under krisen ved tredivernes begyndelse, men så ny tilbagegang under nazismen, så mindretallet ved krigens afslutning var slidt ned til en fast kerne på omkring 2.000 medlemmer.

Til at beskrive denne proces har præses fundet og brugt et usædvanlig givtigt materiale. Men før jeg går nærmere ind på det, vil jeg dog gerne hæfte mig ved den allerførste sætning i afhandlingen. Det er i 1. bind på s. 9 øverst, hvor der står: »Nationalt tilhørsforhold er en identitet, der skabes under opvæksten«.

Det forekommer mig, at denne ret almindelige opfattelse af nationalt tilhørsforhold står i kontrast til det, der nok er afhandlingens mest opsigtsvækkende resultat, nemlig at i hvert fald det danske mindretal i Sydslesvig

ingenlunde var en fast afgrænset gruppe. Medlemmerne i den vel belyste Flensborgafdeling af Den slesvigske Forening kom og gik i et omfang, som kun i ringe grad kan forklares ved flytning og generationsskifte, og som præses derfor beskriver som »udveksling med folk fra tyske miljøer« (s. 312). Bag de svingninger, der optræder i nettotallene har præses påvist endnu større svingninger i bruttotallene, så store, at de i begyndelsen af tyverne svarede til »en udskiftning af halvdelen af medlemskaren over kun fem år« (s. 310). Denne påvisning strider i den grad mod gængse forestillinger, at det må undre, at den i bogens afsluttende konklusion kun er nævnt i en enkelt sætning.

Det skal da heller ikke nægtes, at præses i sin detaljerede behandling kunne og burde have været lidt mere omhyggelig med sin argumentation.

Det første spørgsmål, der melder sig, er, hvor stor en part af den dansk-sindede befolkning, der var organiseret i Den slesvigske Forening. Var det kun en mindre del, var det vel ikke så bemærkelsesværdigt, om nogle var medlemmer på ét tidspunkt, andre på et andet. Det kunne have med personlige forhold at gøre, men behøvede ikke at sige noget om skifte af sindelag. Det oplagte sammenligningsgrundlag er valgresultaterne, antallet af danske stemmer sammenlignet med medlemstallet. Nu ved præses selv jo godt, at den organisationsprocent, der fremkommer på denne måde, er om ikke 100 %, så dog noget, der nærmer sig. Men det er faktisk ikke let for læseren at se det.

Hovedkilden til medlemstallet er Flensborgafdelingens kartotek. Men det fremgår kun indirekte, at den omfattede mere end Flensborg by, at den også omfattede forstæderne Kobbermøllen, Harreslev o.s.v. – En tilsvarende sammentælling af de danske stemmer i Flensborg med forstæder leder man imidlertid forgæves efter. En direkte sammenstilling af talrækkerne savnes følgelig også. Det er en skam, også fordi jeg tror, at præses under denne manøvre i almindelighed ville have stillet spørgsmålstegn ved, hvilket sæt af valgtal, der sagde mest om danskhedens styrke. Rigsdagsvalg eller kommunalvalg.

Den eneste tabel over valgresultater findes på s. 425, og den omfatter kun rigsdagsvalgene. Her tager præses forbehold overfor resultaterne fra 1930 og fremefter, da Flensborgafdelingen ikke stillede kandidater op. Men spørgsmålet er, om disse forbehold ikke burde føres længere tilbage. Det var jo et konstant problem, at de danske sydslesvigere aldrig havde nogen chance for at få en af deres egne valgt. For at blive repræsenteret i den tyske rigsdag krævede Weimarforfatningen, at man i en enkelt valgkreds opnåede 60.000 stemmer, og det lå helt uden for rækkevidde. Danske stemmer betød kun noget som en støtte til valgforbundet mellem de

forskellige mindretalslister, og om det blev repræsenteret stod og faldt i praksis med, om det lykkedes polakkerne at nå de 60.000 stemmer i Øvreschlesien. Selv ved det store valg i maj 1924 var de 12.000 stemmer fra dette mål. På denne baggrund forekommer det mig sandsynligt, at mange danskindede vælgere både ved decembervalget i 1924 og ved rigsdagsvalget i 1928 har anset det for at være stemmespild at sætte kryds ved en dansk kandidat og derfor enten er blevet hjemme eller har stemt efter deres sociale præferencer – i første række på Socialdemokratiet. For på den danske liste kunne man jo, som det allerede hedder i »Grænsevagten«s kommentar til valget i december 1924 »kun tælle stemmerne«.

I så fald fordrer det en korrektion af den politiske konjunkturbeskrivelse. Rigsdagsvalget i 1928 betegnes på s. 426 som »en katastrofe for den danske bevægelse«, byrådsvalget i 1929 på s. 429 som »et bedre resultat«. Det var det også målt i stemmer. Men om det repræsenterede en reel vækst for danskheden er tvivlsomt. Præses er da også i konklusionen (s. 532) så forsigtig at bruge en formulering, der i hvert fald kan tolkes sådan, at han daterer det beskedne opsving under krisen til 1930.

Det bedste, man kan sige om rigsdagsvalgene er, at de i 1921 og 1924 stemmer nogenlunde overens med kommunalvalgene. I maj 1924 var forskellen i Flensborg by kun mellem 2 og 300 eller mindre end ti procent. Men videre konklusioner kan man næppe drage heraf. For det første var valgdagen denne gang fælles. For det andet var situationen endnu så uafklaret, at man i det mindste kunne håbe at se en venligtsindet polsk delegation i den tyske rigsdag. Alt taget i betragtning forekommer det mig, at kommunevalgene i Flensborg med forstæder giver den sikreste politiske parameter. De forekommer desværre ingen steder.

Det er en skam. For det ville også have hjulpet præses fri af den fejl, han har begået på s. 429, hvor han konstaterer, at der ved byrådsvalget i 1929 var mange af Flensborgafdelingens medlemmer, der enten ikke stemte eller foretrak tyske partier. Sammenligningsgrundlaget er flensborgsafdelingens medlemstal. Men da det også omfattede forstæderne, skal der faktisk lægges nogle hundrede stemmer til de 2916, der blev opnået i Flensborg by. Og så forsvinder i hvert fald underskuddet.

Blandt de få mangler i den iøvrigt bredt anlagte og grundigt gennemarbejdede syntese, som bogen er, må forfatterens manglende interesse for kommunale anliggender desværre fremhæves. De nævnes kun spredt, og selvom det nok betegnes som en gevinst for mindretallet, at det i maj 1924 fik indvalgt 7 medlemmer i Flensborg byråd, reduceres betydningen til den interesse, byrådsmedlemmernes redegørelse vakte. Politisk konstateres det blot på s. 336, at »den ikke magtede at bedre kårene for danskhe-

den som mindretal.« Det er for så vidt korrekt, som den ikke kunne stemme sig igennem. Men i enhver forsamling er der jo andre muligheder for at gøre sig gældende, i hvert fald i det små. Det nævnes da også, at det lykkedes et dansk byrådsmedlem at få dansk teater til Flensborg – et lille, men dog praktisk resultat.

Spørgsmålet er imidlertid, om den danske byrådsgruppe ikke skal tillægges en videre betydning, om den ikke ved selve sin eksistens bidrog til den afspænding, der indtraf i midten af tyverne, navnlig i skole- og kirkespørgsmålet. Uden at jeg skal gå nærmere ind på sagerne eller på nogen måde betvivle de overbevisende forklaringer hentet i den store politik, som præses har fremført, skal jeg dog hæfte mig ved et enkelt moment, nemlig det omslag i overborgmester Hermann Todsens holdning, der indtraf i 1925. I januar i kirkespørgsmålet og i december i skolespørgsmålet gik han enegang imod de fremherskende slesvig-holstenske strømninger og valgte i et vist omfang at støtte det danske mindretals fordringer. Ikke fordi han var danskerne venligt stemt. Det hverken var eller blev han.

Præses forklarer skiftet med de signaler, der kom fra oven, og beskriver Todsens som den loyale preussiske embedsmand. Det kan naturligvis ikke afvises. Men psykologisk er det lige så forståeligt, om han trods alt selv har været interesseret i at give danskerne visse indrømmelser. For hvadenten han brød sig om det eller ej, – og det gjorde han nok ikke – så traf han jo nu på dem i alt sit daglige arbejde. De sad i byrådet, de sad i udvalgene, og i selve magistraten var der en dansk rådmand. Han lærte dem personligt at kende og har vel ikke i længden kunnet opfatte dem som simple »Speckdänen«. Desuden: Enhver formand i en forsamling vil foretrække en vis grad af konsensus. Han vil i hvert fald være interesseret i at undgå de værste urimeligheder mod folk, han træffer i det daglige. At overlade den danske menighed en iøvrigt ubenyttet kirke og at slå af på den mest oplagte chikane mod det danske skolevæsen, det må Todsens under de givne omstændigheder selv have været tilfreds med.

Måske kan man anlægge en lignende betragtning på den nazistiske overborgmester Siewers, der kom til i 1933, og som gav danskerne nye indrømmelser. De sad jo nu som den eneste ikke-nazistiske gruppe i byrådet. Men her er det dog sikkert nok så væsentligt at fremhæve indflydelsen fra Auswärtiges Amt, som præses jo også gør. Alligevel kan den næppe betegnes som nogen tilstrækkelig forklaring. For også i tidligere faser havde den tyske udenrigstjeneste arbejdet for indrømmelser til det danske mindretal, som udenrigspolitiske interesser jo talte for. Så hvorfor lykkedes det nu så meget bedre?

Her havde det nok været på sin plads, om præses mere systematisk hav-

de overvejede udviklingen i den tyske magtstruktur. I sin fortrinlige udrådning af skolespørgsmålet tegner han et levende billede af, hvilke forhalings- og blokeringsmuligheder, der lå gemt i det tyske og preussiske byråkratis mangfoldige irgange. Riget, landet og provinsen havde i tyverne hver sine myndigheder, der skulle høres og spørges og komme med indvendinger, rent bortset fra, at udenrigs- indenrigs- og kultusministerierne kunne anlægge hver sit synspunkt. Men ved Hitlers magtovertagelse skete der for det første en politisk ensretning, for det andet en strukturændring. Den sidste mundede nok i tidens fylde ud i endnu større overlapninger mellem forskellige myndigheder. Men i sin første fase betød den dog en forenkling. Navnlig derved, at de enkelte landes og dermed også Preussens landsregering først blev umyndiggjort og dernæst afskaffet. Dermed voksede rigets magt og dermed også den tyske udenrigstjenestes. Sagt på anden måde. Afstanden fra Wilhelmsstrasse til Flensborg blev kortere. Måske spillede det en rolle, at Tysklands internationale isolation efter den nazistiske magtovertagelse gav et godt forhold til de skandinaviske lande øget vægt. I hvert fald blev det lettere for udenrigsministeriet at sætte sin vilje igennem. Således kan man forklare det paradoks, at det stærke nazistiske tryk mod danskheden dog på enkelte områder blev ledsaget af lempelser.

Men tilbage til medlemstallene. Af de 9.300 kartotekskort fra Flensborgafdelingen har præses udtrukket halvdelen af de mandlige og en fjerdedel af de kvindelige medlemmer til nærmere granskning. Det kunne ligne kønsdiskriminering, men er naturligvis fornuftigt nok, da det i almindelighed var mandens sociale status, der afgjorde familiens. Desværre er der mangler ved nogle af kortene, og det giver problemer. I en række tilfælde mangler der indmeldelsesdato. De kan dog med god sikkerhed henføres til 1920, til foreningens start, og volder således ikke vanskeligheder.

Værre er det med de manglende datoer for udmeldelse. De berører ialt 1114 medlemmer, dvs. 12 % af samtlige medlemmer eller 15 % af dem, der på et eller andet – og her altså ukendt – tidspunkt har forladt Den slesvigske Forenings Flensborgafdeling. Det giver betydelige problemer, når dennes medlemstal skal gøres op på bestemte tidspunkter.

Jeg har en fornemmelse af, at præses ikke kan lide disse afvigere. I sin omtale af dem skriver han nederst på s. 306: »man må gå ud fra, at der blandt udmeldte uden dato findes særlig mange, hvis tilknytning til foreningen var af løsere karakter.« Det minder mig om en dyrepyskolog, der lavede forsøg med katte. Otte var der af dem, og han lærte dem bestemte ting, og de skulle så reagere på en bestemt måde. Det gjorde de også

– de syv af dem. Men den ottende gjorde det altså ikke. Og om den skrev han da i synlig irritation: »Men det var også en ualmindelig dansk kat!«.

Præses har valgt den radikale løsning simpelthen at slå en streg over de formastelige. I de medlemstal, han anfører i tabel 9 på s. 307 eksisterer de ikke og har aldrig eksisteret. Det skal retfærdigvis tilføjes, at han tager dette i betragtning og gør opmærksom på, at de tal, der står i kolonnen »nærværende analyser«, konsekvent er for lave. Det er ærlig snak. Men det er alligevel et spørgsmål, om det ikke havde været muligt at forsøge en skønsmæssig placering af de manglende udmeldelsesdatoer. Problemet har jo nået. Præses vender flere gange tilbage til det og formoder både på s. 311 og igen på s. 312, at hovedparten af de famøse tilfælde nok skal placeres i nedgangsårerne efter 1924. Rimeligt nok. For det ser jo mærkeligt ud, at den årlige afgang ifølge tabel 10 på s. 309 i disse år skulle have været mindre end i opgangstiden 1921-24.

Det kunne have ladet sig gøre at udvide tabel 9, så der til de to kolonner var føjet en tredje, der rummede en skønsmæssig fordeling af de udataerede udmeldelser. Det kunne have ladet sig gøre at foretage et sådant skøn, f.eks. ud fra den forudsætning, at de ukendte havde udmeldt sig i samme rytme som de kendte, eller mere specifikt som de kendte, der havde indmeldt sig i samme perioder. Og det havde været nyttigt, uanset at en sådan skønsmæssig opgørelse naturligvis også havde efterladt en vis usikkerhed.

Jeg er nemlig ikke helt enig, hvor præses på s. 309 fastslår, at de anførte tal trods alt udgør et godt grundlag for at afdække den danske bevægelses dynamik. I tabel 9 falder det i øjnene, at der fra 1920 til 1924 skulle have været tale om en nedgang i medlemstallet fra 4.740 til 4.262, altså med næsten 500, skønt alt tyder på, at danskheden var i vækst i disse år. I teksten er det sidste tal da også skønsmæssigt regnet op til »omkring 5.400« (s. 309), altså et helt andet tal. Lad mig for det første bemærke, at når sådanne skøn kan anføres i teksten, kan de også anføres i tabellen, og for det andet, at det er *for* upædagogisk at lade en talrække stå alene, når man positivt ved, den er forkert. Der vil nok ske det, at folk, der i fremtiden skal bruge noget om danskheden i Flensborg, de vil slå op i Noacks bog, og så vil de falde over tabel 9 og se, at selvom afdelingen selv opgav en vækst på 1100 medlemmer fra 1920 til 1924, så har Noack vist, at den i virkeligheden gik 500 tilbage. Hvor mange vil blade to sider frem og konstatere, at det mener Noack slet ikke?

Altså: en tredje kolonne med skønnede tal angivet i hele hundreder. Det havde været korrekt. Og selvom jeg ikke kender grundmaterialet,

tvivler jeg om, at disse tal havde adskilt sig så forfærdelig meget fra de samtidige opgørelser i tabel 9's venstre kolonne. Som præses jo også selv formoder, vil forskellen kun være markant for rekordåret 1924.

Det var en lang snak om en enkelt tabel, og lad mig da straks tilføje, at de manglende udmeldelsesdatoer på ingen måde invaliderer de øvrige beregninger i det alt i alt særdeles fortjenstfulde kapitel om Flensborgafdelingens sammensætning. De sociologiske analyser af køn, alder og social status er særdeles veldokumenterede, og det må navnlig fremhæves, at præses ved erhvervsfordelingen har vist god historisk sans ved ikke at lade sig nøje med en analyse af den samlede medlemsbestand, men også har undersøgt, hvordan tilgang og afgang fra forskellige samfundslag fordelte sig i de enkelte, historisk forskelligartede faser af mindretallets udvikling.

Dog er der en enkelt beregning, hvor de famøse manglende udmeldelsesdatoer *kan* have spillet en rolle. Det er i tabel 12 på s. 311, hvor det er beregnet, hvor stor en procentdel af afgang, der skyldes dødsfald og flytninger. Præses har ikke nogen definitiv forklaring på de manglende udmeldelsesdatoer, udover at disse medlemmer næppe har foretaget nogen formel udmeldelse. De er blot holdt op med at betale deres kontingent. Det kan naturligvis have forskellig baggrund. Men en af de mest nærliggende er vel, at der er tale om folk, der er flyttet bort fra Flensborg. At man i flytningens almindelige forvirring glemmer at få sig meldt ud af lokale foreninger, er menneskeligt, især hvis man, som præses antager, kun havde en tilknytning »af løsere karakter«. Hvis det har været tilfældet, skal en lidt større del af den samlede afgang tilskrives flytninger, og der bliver da lidt mindre tilbage til den overraskende store udveksling med folk fra tyske miljøer, som præses på s. 312 opgør til »60-80 % af den samlede tilgang og afgang«.

Dette er vel kapitlets hovedresultat og et af de mest opsigtsvækkende i hele bogen. Måske skal procenterne sættes ned til 50-75. Men det ændrer ikke det samlede billede. Stadig giver tallene basis for den konklusion, præses har draget s. 544, nemlig »at skellet mellem dansk og tysk i jævne menneskers øjne forekom mindre dybt, end det ofte er fremstillet.«

Det brændende spørgsmål er naturligvis, om vi her har en speciel karakteristik af det danske mindretal i Sydslesvig i mellemkrigstiden, eller om vi i det hele taget skal til at revidere vores forestillinger om, hvad et nationalt mindretal er.

Visse ting kunne tale for det første. Det dansk-tyske grænseland var og er karakteriseret ved, at der ikke er noget religiøst eller konfessionelt skel, at sprog- og sindelagsgrænser overlapper hinanden, og at blandede ægteskaber er og har været overordentlig almindelige. At det for meget

store befolkningsgruppers vedkommende har givet nationale orienteringsproblemer, er der intet mærkeligt i. Nogle har så at sige været født ind i et dansk eller tysk miljø. Men andre og vel ganske mange har vidst, at deres familie talte både danske og tyske medlemmer.

Lad mig opholde mig lidt ved familieforholdene, som vi kan karakterisere som nationalitetens traditionelle side. I sin karakteristik af Ernst Christiansens ideologiske ståsted påpeger præses, at selvom han langtfra var nazist, rummede hans tankegang en række elementer, der tilsammen placerede ham i den »völkische« ideologi – ja, ordet »völkisch« er gudske- lov svært at oversætte til dansk – som i Tyskland figurerede som en art præ-nazisme, og som vel heller ikke var ganske ukendt i Danmark. I sin helhed kan jeg godt anerkende den tolkning. Men jeg vil dog sætte et spørgsmålstejn ved, hvor specielle hans forestillinger om afstamning eller race, som man sagde med et siden tabuiseret ord, egentlig var i hans samtid.

Lad os se bort fra antisemitismen. Det eksempel, præses s. 93 giver på, at Ernst Christiansen« anslag antisemitiske strenge«, overbeviser mig ikke. At han kunne angribe navngivne politikere, der var, eller som han troede var jøder, idet han samtidig tog afstand fra alle generaliseringer, ville i hvert fald ikke kvalificere ham til optagelse i bevidst antisemitiske kredse.

Mere interessant er hans forestillinger om bindingen til hjemstavnen og folkets fælles oprindelse. Det er ideer, vi finder i næsten enhver national bevidsthed. I sin definition af en etnisk gruppe har f.eks. Max Weber som første punkt fremhævet »en subjektiv tro på medlemmernes fælles oprindelse«, hvadenten den så grunder sig på fysiske eller kulturelle ligheder. En sådan tro var faktisk vidt udbredt også i det danske samfund og også blandt folk, der stod det national-konservative standpunkt fjernt.

Lad mig som et eksempel nævne den radikale afholdsagitor Larsen-Ledet fra Vendsyssel. Det var i disse år, han sad på landsarkivet i Viborg og studerede sine forfædre, og det var ikke meget senere, han i sine erindringer publicerede det glædelige resultat. Han var, konstaterede han med tilfredshed, af rent blod. Helt tilbage til 1600-tallet var han nået uden at støde på himmerlændinge eller andet søndenfjords folk i sin familie!

I Slesvig kunne tilsvarende studier give et tilsvarende resultat. Men det ville da netop pege på Slesvig, sjældent entydigt på hverken dansk eller tysk. Det var næppe uden hensigt, at den danske forening syd for grænsen netop hed den slesvigske, sålidt som at hjemmetyskerne nord for stillede op til valg under betegnelsen Slesvigsk Parti. Man antog, at denne nationalt neutrale formel kunne trække marginalvælgere til, og det gjorde den måske også. Lad os i hvert fald konstatere, at for store dele af befolkning-

gen i grænselandet var nationalitetens traditionelle faktor flertydig. Valget mellem dansk og tysk var et valg mellem kulturer, eller måske mellem statslig tilknytning.

At det sidste spillede en afgørende rolle i mindretallets ledelse, har præses klart dokumenteret. Håbet om en genforening kunne forties eller benægtes. Men det levede alligevel. Det er naturligvis langt vanskeligere at sige, hvor fast et tag det havde i videre kredse af det danske mindretal. Men der kan dog være grund til at pege på, at den store bølge af tilslutning til danskheden kom i begyndelsen af tyverne, i en situation, hvor hele Tyskland ikke blot hærgedes af en økonomisk, men også en national krise. Der var spørgsmål om, hvad Tyskland var efter krigsnederlaget, efter Versaillesfreden, efter revolutionen og efter kejserdømmets fald. Der var – ikke mindst under den franske Ruhrbesættelse i 1923 – en uvished om Tysklands fortsatte beståen som samlet rige. Den rhinske separatisme var et udslag heraf. Måske også en del af strømmen mod det danske mindretal bundede i, at nogle foretrak en sikret dansk fremtid for en uvis tysk.

I så fald kan vel en del af fluktuationerne forklares ved mere specifikke grænsepolitiske overvejelser, der ikke generelt siger meget om forholdet mellem dansk og tysk i grænselandet. Nogle sluttede sig til danskheden i håb om en grænseændring og forlod den igen, da håbet skuffedes. Sådan kan vi også forstå, at krisen ved trediveernes begyndelse, der økonomisk ramte den enkelte lige så hårdt eller hårdere end inflationskrisen, vel gav danskheden en vis, men dog langt mere begrænset tilvækst. Det var netop *kun* en økonomisk krise.

Om økonomien selvstændigt udgjorde en tredje faktor i tilslutningen til mindretallet, har præses diskuteret med udgangspunkt i den tyske agitations påstand om, at en hovedpart af det danske mindretal var såkaldte »Speckdänen«, folk der kun sluttede sig til for at få fordel af det danske sociale hjælpearbejde. En opfattelse, som præses dels afviser, dels problematiserer. Alligevel er han ikke fremmed for den tanke, at visse indikatorer på dansk sindelag kan have været rent økonomisk betingede. Jeg tænker her på den eksplosive udvikling, den tysksprogede danske presse fik i begyndelsen af tyverne.

Umiddelbart falder det jo i øjnene, at dens oplagstal langt overskred den organiserede danskheds rammer. I april 1923 kulminerede den med over 10.000 abonnenter, og ved vurderingen af dette tal skal man endda tage i betragtning, at ingen familie holdt mere end ét eksemplar af samme avis. Så hvis den kun blev holdt og læst af dansksindede, skulle deres antal have ligget væsentligt over, hvad der iøvrigt er registreret.

Præses når da også til det resultat på s. 159, »at prisen var udslaggiven-

de«. Bladene udnyttede i 1922 den stærke tyske inflation, til et salgsmæssigt fremstød, idet de længe holdt markprisen konstant, hvad de kunne gøre takket være værdifaste tilskud fra Danmark, mens de tyske konkurrenter måtte lade deres priser stige i takt med markens værdiforringelse. Så at de dansksindede blade fik en konkurrencefordel, er der ingen tvivl om.

Som argumenter for, at dette nu også var afgørende, fremfører præses to ting. I tabel 4 på s. 160 er vist, hvordan oplaget udviklede sig, og sammenholdt med tabel 3 over prisudviklingen, fremtræder en sammenhæng. Øverst på s. 160 konkluderer præses: »Da tilgangen af nye holdere kom i takt med prisfaldet og stagnerede, da priserne blev sat op i januar og april 1923, er det svært at komme uden om, at der må have været en sammenhæng.« Videre har han fundet frem til nogle postlister for landdistrikterne i Angel og midtlandet, hvor abonnenterne er forsynet med stillingsbetegnelser, og de viser, at den overvejende del af holderne var husmænd og arbejdere. Fra dette udgangspunkt konkluderer præses da på s. 162:

»Overalt på landet var det fortrinsvis de mindre velbærgede, der tegnede abonnement. Tages det i betragtning, at tilslutningen til mindretallet i byerne, som den er belyst gennem andre kilder, overvejende kom fra de lavere sociale lag, kan resultatet godt udstrækkes dertil. Det er på denne baggrund rimeligt at antage, at avisernes pris har spillet en meget stor rolle.«

Præses når da frem til en karakteristik af læserskaren øverst på s. 163: »De fleste holdere var nok tyske, men ikke så stærkt, at det bekymrede dem stort at holde et blad, der var nationalt brændemærket«.

Jeg vil sætte spørgsmålstegn ved, om dette nu også er den eneste mulige tolkning.

Umiddelbart forekommer det mig, at der er en logisk brist i det andet argument. Præses forudsætter, at abonnenterne også i byerne kom fra de lavere sociale lag og gør det med den begrundelse, at det var dem, der støttede det *danske* mindretal. Alligevel går han ud fra, at de fleste var *tyske*.

Men lad os forudsætte, at holderne, som det i hvert fald var tilfældet på landet, kom fra de mindre velbærgedes rækker. Hvor meget siger det da om prisens betydning? Ja, naturligvis spiller penge en større rolle, jo færre man har. Men det er dog ikke forbeholdt fattigfolk at se på prisen. Og når det nu overvejende var fattigfolk, der sluttede sig til det danske mindretal, kunne man vel egentlig også ræsonnere sådan, at overensstemmelsen mellem den sociale struktur i abonnentskaren og i mindretallet tydede på en sammenhæng, at de nyvundne abonnenter i det mindste tilhørte en yderkreds af danskheden. Havde det i stedet for husmænd og arbejdere været

gårdmændene eller blot et jævnt udsnit af befolkningen, der tog imod slagtilbudet fra Neue Flensburger Zeitung, synes jeg, der kunne have været større grund til betænkelighed.

Men lad os også se lidt nærmere på det første argument, den ubetvivlelige sammenhæng mellem pris og oplag. At den fandtes, er klart. Men det løser ikke problemet om, af hvad art det nyvundne marked var. Præses hælder til den opfattelse, at det var tyskere, der blot ville købe en billig avis. Men jeg synes ikke helt, det stemmer overens med udviklingen. I 1921 havde de tysksprogede danske blade tilsammen ca. 1500 abonnenter. I januar 1922 var tallet vokset til små 3.000. Kvartalsprisen var da omregnet i danske penge 41 øre, og danske penge er omtrent lig med en tysk realværdi, en inflationsrenset pris. Inflationen bragte nu denne ned til først 23 øre, så helt ned til 11 øre. Så steg den lidt til 16 øre og i januar 1923 lå kvartalsprisen på 34 øre, stadig mindre end et år tidligere. I året 1922 fandt da også den store oplagsfremgang sted, så det største blad Neue Flensburger Zeitung forøgede sit oplag fra godt 2.200 til godt 6.000 solgte eksemplarer. I april 1923 fortsatte denne vækst omend kun i halvt tempo, så det nu havde 6.800 abonnenter. Men da var prisen kommet op i 81 øre. Det var stadig kun halvdelen af, hvad den største konkurrent Flensburger Nachrichten kostede, men dog dobbelt så meget som prisen før det store fremstød. Ifølge oplysninger, som præses uden kommentarer refererer på s. 159, skulle prisforholdet mellem de to aviser nu være det samme som før krigen.

Umiddelbart tyder dette ikke på, at det var udsalgs kunder, det store salg fremstød tiltrak. Det ligner mere et sundt marked, et trofast publikum, og indtrykket bekræftes, når vi følger den videre udvikling. Ifølge tabel 8 på s. 203 havde Neue Flensburger Zeitung i november 1923 endnu 6.300 abonnenter, en beskedent tilbagegang på ca. 500, men stadig flere end i lavpristiden. I november 1923 blev bladet så forbudt, og da det genopstod i februar 1924 havde det – som præses triumferende fastslår – mistet 17 % af sine abonnenter. Han skriver nederst s. 202, at forbudet indledte »en hovedkuls nedgang«. Det synes jeg er stærke ord. Man kunne jo også vende tallene om og hæfte sig ved, at der var 83 % af abonnenterne, der hang ved, skønt bladet ikke havde eksisteret, da de bestilte avis for januar kvartal 1924. Mere signifikant er nedgangen i det følgende år, hvor oplaget igen faldt ned på niveauet fra januar 1922. Men her mangler vi prisoplysninger. For ligesom de danske blade havde nydt fordel af den lave markkurs, var de nu hæmmet af den urealistisk høje markkurs, der gjaldt, indtil også kronen blev ført i pari. Og desuden var man nået ind i en periode, hvor der som helhed var tilbagegang for danskheden.

Alt i alt forekommer det mig, at præses i sin tolkning af den tysksprogede presses fremgang har skelet lovlig meget til det formål, den var beregnet til at tjene. For som han påviser, er der ikke rimelig tvivl om, at mændene bag den så den som et offensivt redskab, et middel til at få tysksindede sydslesvigere i tale. Når fremstødet så lykkes, er det nærliggende at tro, at det også er det, der er sket. Men jeg kan ikke se, at der i noget af det fremførte ligger et bevis for, at det nye publikum var svagt funderede tyske. Socialstrukturen peger snarest mod en svagt funderet danskhed, en ikke helt ubetydelig gruppe, som ganske vist ikke deltog i det danske arbejde, ikke sendte deres børn i dansk skole og heller ikke stemte dansk ved valgene. Men som alligevel betragtede danskheden med så megen sympati og interesse, at de gerne ville læse en dansk avis, hvis det kunne gøres for en rimelig penge.

Hvis vi forestiller os, at det danske mindretal var omgivet af et sådant bælte af velvilligt indstillede sydslesvigere, hvadenten vi så vil kalde dem danske eller tyske, bliver vel også den stærke udveksling med det omgivende samfund, som præses har påvist for Flensborgafdelingens vedkommende, mere forståelig. Så repræsenterer den ikke et skifte i national selvforståelse, men et skifte mellem en aktiv og en passiv dansk holdning. En gruppe, det i denne forbindelse er nærliggende at tænke på, er de mange, der stemte dansk i 1920, men siden ikke eller kun i perioder tog del i den danske bevægelse.

Mange store og måske uløselige spørgsmål rejser sig ved læsningen af den store afhandling. Hvorfor havde det danske mindretal trods sin borgerligt-akademiske ledelse overvejende sin tilslutning fra arbejdere og andre småfolk. Ja, det er vel rigtigt, som præses skriver et sted, at det var dem, det tyske samfund havde mindst at tilbyde. Men så skulle man egentlig gå ud fra, at det tyske mindretal nord for grænsen tilsvarende bestod af dem, det *danske* samfund tilbød mindst. Og var det tilfældet? Eller kan der være en anden forklaring? Var der og er der måske stadig elementer i dansk og tysk kultur, der virker dragende på forskellige samfundslag? Vi ved det ikke, og det er ingen kritik af præses's arbejde, at han ikke har løst sådanne fundamentale spørgsmål, der klart ville have sprængt afhandlings i forvejen vide rammer.

Til sidst skal jeg, som 2. officielle opponert jo bør, gå lidt ned i småtingsafdelingen. Men jeg skal gøre det kort. Bogen er behageligt fri for trykfejl. Der er dog en enkelt, som jeg vil drage frem, fordi den er af en ny type, som vi nok vil komme til at se mere til i fremtiden. Det er en typisk EDB-trykfejl, der forekommer på overgangen mellem side 11 og side 12. Der står her om en artikel, at den »kun rummer en række få spredte be-

mærkninger«. Det minder lidt om udtrykket »en lille høj én«. Har jeg ikke ret, når jeg antager, at præses har været i tvivl, om han skulle skrive »en række« eller »få« – først har skrevet det ene, så alligevel bestemt sig til det andet – det er jo så nemt at rette på et tekstbehandlingsanlæg – men så alligevel glemt at slette det første igen?

Mod præses's akribi ved behandlingen af benyttede tekster har jeg ikke fundet indvendinger. Man kan altid diskutere tolkningen. Men de uddrag og referater af materialet, der er bragt i bogen, er fair og dækkende, og præses har med stor energi taget fat på materiale og data, der ikke umiddelbart forekom at støtte hans teser.

Noteapparatet er enkelt og rummer, hvad det skal, nemlig kildehenvisninger. Dertil enkelte forklarende bemærkninger af teknisk art, men ikke de væsentlige ting, som står, hvor de skal, nemlig i teksten, og heller ikke de uvæsentlige, der slet ikke skal med. Dog er der en enkelt henvisning, der er lovlig summarisk. Det er ved den tidligere omtalte tabel 9 på s. 307, hvor der som kildehenvisning blot står: »Samtidige opgørelser, Flensborgafdelingens protokoller og Flensborg Avis's årsmødereferater.« Det er for vagt, og vi får ikke at vide, hvilke tal, der stammer fra hvilken af de tre kildegrupper.

Alle kildecitater er oversat til dansk, og det er prisværdigt. Alligevel havde det været rigtigt og ønskeligt, om citaterne af utrykte tyske kilder havde stået på originalsproget i noteapparatet. Så få, det drejer sig om, og med den lille sats, der er brugt til noterne, ville det kun have forøget bogens omfang med et par enkelte sider.

Jeg er nu nået til enden med min kritik. Så lad mig da forlade min rolle som djævelens advokat og prøve at sammenfatte, hvad jeg egentlig mener om bogen.

At det er et godt og solidt stykke historisk arbejde, at jeg mener det, kan vel ikke overraske nogen. Ellers burde den jo ikke have været antaget som disputats. Det kan vel heller ikke undre, at jeg rundt i yderkanterne har fundet et par svage punkter, som jeg har boret mest muligt i. Det skal jeg jo. De, der har fulgt med i sidehenvisningerne, vil nok have bemærket, at boret for det meste løb i en ret smal rille. De kritiske punkter skal ikke generaliseres.

Nej, hvad jeg mest vil fremhæve, er, at afhandlingen er spændende at læse. Sprogligt, men først og fremmest indholdsmæssigt. Den vinder ved nærmere bekendtskab. Da jeg i sin tid læste manuskriptet, fandt jeg det interessant. Den trykte udgave læste jeg som en god bog, og da jeg nu til sidst skulle lave oppositionen, kostede det mig megen tid, at jeg faldt i at læse, hvor jeg kun skulle have foretaget et opslag. Det er ikke blot en bog

på mange sider. Der står også meget på dem, og forfatteren viger ingen steder tilbage for at sige sin mening.

Det er i det hele taget en meget *dansk* afhandling. Jeg tænker ikke blot på sproget, skønt det naturligvis er vigtigt. Jeg tænker ikke på, at ikke blot citater, men også gadenavne er oversat, så vi uanset, hvad det flensborgske bystyre måtte have skrevet på skiltene, kan læse om Nørregade, Aabenraagade og Bov Landevej. Jeg tænker slet ikke på, at den by, der på tyske kort kaldes Flensburg, konsekvent er stavet Flensborg – for det hedder den jo. Jeg tænker ikke engang på forfatterens særdeles mådeholdne brug af fremmedord og tekniske udtryk. Thi som Holberg allerede i 1713 fastslog, kan man »exprimere sig udi de fleste materier uden at forskrive fremmede gloser fra andre steder.« Og det har præses gjort.

Nej, når jeg fremhæver det danske, så tænker jeg på mine stakkels tyske kolleger. Har afhandlingen vist, at det nationale skel mellem dansk og tysk kan være flydende og problematisk, er den dog i sig selv et eksempel på, at der i historieskrivningen er en klar forskel i tradition. Der skal nok være hæderlige undtagelser – men omskrevet til en typisk tysk dissertation ville bogen være kommet til at se ganske anderledes ud. Den skulle have haft et så højt abstraktionsniveau, at man næppe kunne skimte virkeligheden, og den skulle med omhu have placeret sig selv i en indviklet forskningstradition blandt andre og følgelig ringere værker om emnet. Den skulle typisk have haft mange af den slags sider, hvor der foroven står tre linier tekst, mens resten er helliget de lærde noter. Den ville typisk være fremkommet som duplikat eller på mikrofilm, fordi der alligevel ikke var nogen, der gad læse den.

Vi hævder ikke, at historien har anden værdi end den, læseren vil tillægge den. Vi hævder ikke, at den kan forandre verden eller løse tilværelsens gåde. Derfor har vi her i landet tradition for en historieskrivning, der ser det som en dyd at forene de faglige krav med en jævn, folkelig og forståelig fremstillingsform. Til denne danske historieskrivning har præses ydet et fornemt bidrag.